

आम आदमी पक्षाचा आदिवासी समुदायाचा विकासात्मक दृष्टीकोन

श्री. शरद तुकाराम पाटील
पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी,
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

डॉ.विजय एस. तुंटे
मार्गदर्शक,
राज्यशास्त्र विभाग,
प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर

● प्रस्तावना :-

भारतात एक मुल्याधिष्ठीत लोकसत्ताक प्रधान राजकीय व्यवस्था आहे. भारतातील लोकशाहीने बहुपक्ष पध्दतीचा स्विकार केलेला आहे. म्हणूनच भारतीय राजकारणात अलिकडे पक्षीय राजकारणात भरभराटी आलेली आहे. म्हणजेच राजकीय पक्षांचे प्रमाण दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. म्हणूनच समाजकारणामध्ये राजकारणातील होणाऱ्या पक्षीय राजकारणविषयक चर्चांना ऊत आलेला आहे, असे वाटते आणि सामान्य जनतेमध्ये देखील हा मुद्दा चर्चेचा ठरलेला आहे. त्यामुळे भारतात विविध स्तरावरील निवडणूकांमध्ये वेगवेगळे मुद्दे पुढे करून नवनवीन राजकीय पक्ष उतरतात आणि काहीसे उमेदवारांना निवडून आणण्यात यशही मिळवतात. यामधून राजकारणातील सामाजिक आणि राजकीय घटक आपापली शक्ती प्रदर्शित करतात.

हे सर्व घडतय ते भारतातील लोकसत्ताक प्रणालीच्या स्विकृतीमुळेच. मूलतः भारतातील तळागाळातील सर्वसामान्यांपर्यंत लोकशाही रुजायला हवी. असाच प्रयत्न यातून होतोय. हे प्रगल्भ लोकशाहीचे लक्षण आहे, याकरिता भारतात केंद्र, घटक राज्य, स्थानिक स्वराज्य स्तर आणि विविध सहकारी संस्था इ. स्तरांवर निवडणूका घेतल्या जातात आणि लोकसत्ताक पध्दतीने मतदानाच्या माध्यमातून तेथे स्थानिक शासन प्रस्थापित होत असते. त्यात प्रत्यक्ष लोकांचा सहभाग हा औत्सुक्याचा व कळीचा मुद्दा ठरतो.

भारतीय लोकशाहीने संविधानिकरित्या बहुपक्ष पध्दतीचा स्विकार केलेला आहे. त्यामुळे भारतात राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक स्वरूपाचे राजकीय पक्ष अस्तित्वात येत आहेत. भारतात विविधता आहे. धर्म, भाषा, जाती-जमाती, वंश, प्रादेशिकता, सांस्कृतिकता इ. मुद्द्यांचा त्यात समावेश करता येईल. त्यामुळे प्रत्येक घटकाशी निगडीत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्वरूपाचे मुद्दे वा प्रश्न घेवून

राजकीय पक्षांचा जन्म होतो, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे लोकशाहीचे लोकशिक्षण देणारा घटक म्हणून राजकीय पक्षाकडे पाहता येईल.

आम आदमी पक्षाच्या उदयाच्या पार्श्वभूमी ही या पक्षाच्या घोषणापत्रावरून लक्षात येते. तत्पूर्वी भारतात असाच भ्रष्टाचारासंबंधी मोठा प्रश्न निर्माण झाला. अनेक घोटाळे उघडकीस आले. ह्यांचा पायबंद व्हावा, म्हणून ज्येष्ठ समाजसेवक अण्णा हजारे यांनी देशव्यापी लढा उभारला. या भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी केंद्र स्तरावर स्वतंत्र व स्वायत्त 'लोकपाल' या संस्थेची स्थापना करण्यासाठी संसदेत विधेयक आणले जावे व ते पारित करावे, अशी जनआंदोलनाच्या माध्यमातून मागणी उचलून धरली. याआधी 'माहिती अधिकार' सुध्दा यासारख्याच आंदोलनाचे फलित आहे. परंतु लोकपाल विधेयकासंबंधीचा लढा हा दीर्घकाळाचा ठरलेला आहे. या लढ्यात अनेक मध्यमवर्गीयांसह राजकीय व सामाजिक कार्य करणाऱ्या अनेक दिग्गजांनी सहभाग घेतला. यात प्रशासकीय क्षेत्रातील निवृत्त अधिकारी, डॉक्टर, इंजिनियर, वकिल, इतर मोठे व्यावसायिक व तरुण पिढी इ. चा सहभाग वाढला. यातच श्री.अरविंद केजरीवाल यांनी जनआंदोलनातील प्रतिसादाचा फायदा लक्षात घेवून भ्रष्टाचारविरुद्ध जनलोकपालाचा मुद्दा राजकीय पटलावरून मांडण्याचा विचार आणून 'आम आदमी पक्ष' नामक प्रादेशिक राजकीय पक्षाच्या स्थापनेची घोषणा करून टाकली. अल्पावधीतच या प्रादेशिक पक्षाने दिल्लीस्थित विधानसभा निवडणूक लढविली आणि मोठ्या प्रमाणात यश मिळविले. पुढे बहुमता अभावी सरकार टिकू शकले नाही. पुन्हा निवडणूक झाली आणि अविश्वसनीय यश संपादन केले. सर्व बड्या राजकीय पक्षांना पराभूत केले. ही घटना देशात अचंबीत करणारी घटना होती. याचे कारण म्हणजे समाजात भ्रष्टाचार व रखडलेला विकास यासंबंधी प्रचंड आक्रोशावरूनच आम आदमी पक्षाला दिल्लीस्थित सरकार स्थापन करण्याची संधी दिल्ली क्षेत्र जनतेने दिली.

याच आम आदमी पक्षाच्या घोषणा पत्रात आदिवासींच्या विकासासंबंधीच्या विषयाचा उल्लेख केलेला आहे. या शोधनिबंधात 'आम आदमी पक्ष' आणि आदिवासींचे विकासविषयक धोरण या मुद्द्यांचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला गेलेला आहे.

● संशोधनाचा उद्देश :-

१) आम आदमी पक्षाचा आदिवासींच्या विकास संबंधी धोरणाचा अभ्यास करणे.

२) आम आदमी पक्षाने आदिवासींच्या विकासविषयक योजनांची आखणी केली आहे का ? तसेच त्यासंबंधी अंमलबजावणी करण्यात आली आहे का ? यासंबंधीचा अभ्यास करणे.

● **संशोधनाचे अध्ययन क्षेत्र :-**

सदर शोधनिबंधात आम आदमी पक्षाचे आदिवासी समुदायाच्या विकासविषयक दृष्टिकोनाचे अध्ययन करावयाचे आहे. हा पक्ष दिल्लीस्थित शासन कारभारात सत्ताधारी पक्ष असल्यामुळे तेथे आदिवासी समुदायाच्या विकास धोरणांची आखणी करण्याचा प्रयत्न केला असल्यास त्यासंबंधीचे शोधात्मक अध्ययन केलेले आहे.

● **संशोधन पध्दती :-**

या संशोधन विषयात वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे. यात दिल्ली विधानसभेतील विधानसभा प्रोसिडींग, वृत्तपत्रे, मॅगझीन, AAP चे पोर्टल आणि इंटरनेट इ. चा आधार घेतलेला आहे.

● **गृहितक :-**

- १) आम आदमी पक्षाच्या घोषणापत्रात आदिवासी समुदायाच्या विकास धोरणाचा समावेश केलेला आहे.
- २) आम आदमी पक्षाच्या घोषणापत्रातील आदिवासी समुदायाच्या विकास धोरणांची अंमलबजावणी करता आलेली नाही.

● **आदिवासी :-**

"एखाद्या भौगोलिक प्रदेशात आदि किंवा प्राचीन काळापासून वास्तव्य करणारे समूह किंवा समुदाय किंवा गट म्हणजे आदिवासी होय." अशी एक आदिवासीविषयक सामान्य व्याख्या करता येईल. अनेक पाश्चात्य अभ्यासकांनी आदिवासी समुदायांचा अभ्यास करतांना Aboriginal, Primitive, Tribes, Indigenous and Native इ. शब्दांचा वापर केलेला आढळून येतो.

असे असले तरी भारतीय संविधानामध्ये भारताच्या संविधान निर्मात्यांनी येथील आदिवासींचा 'अनुसूचित जमाती' असाच उल्लेख केलेला आहे. या आदिवासींना विकास प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी विशेष तरतुदींचा समावेश भारतीय संविधानात करण्यात आलेला आहे. या अनुसूचित

जमार्तींचा सामाजिक, राजकीय, प्रशासकीय आणि आर्थिक स्वरुपाचा विकास अभिप्रेत आहे. कारण या अनुसूचित जमाती आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत मागास आहे. स्वतंत्र भारताच्या ७ दशकांमध्ये या आदिवासींचा संपुर्णतः विकास साध्य करण्यास त्या-त्या राज्यांसह केंद्र शासनाला देखील अपयशच आलेले आहे, असे २०११ च्या जनगणना अहवालावरून लक्षात येते.

भारतामध्ये जवळपास ७०५ मुख्य अनुसूचित जमार्तींचे समूह आहेत. त्यामध्ये आणखी काही उपजमाती आहेत. त्यांच्यापैकी भारतातील एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण भारत जनगणना वर्ष २०११ नुसार ८.६% इतके आहे.

संविधानिक तरतूद :-

- 1) Article 366 (25), Indian Constitution : “Scheduled Tribes” means such tribes or tribal communities or parts of or groups within such tribes or tribal communities as are deemed under article 342 to be Scheduled Tribes for the purpose of this Constitution.¹
- 2) Article 342 (1), Indian Constitution : The President³ [many with respect to any state² [or Union Territory], and where it is a state⁴ ****, after constitution with the governor⁵*** thereof,] by public notification⁶, specify the tribes or tribal communities or parts of or groups within tribes or tribal communities which shall for the purposes of this constitution be deemed to be Scheduled Tribes in relation to that State² [or Union territory, as the case may be].²
- 3) Article 342 (2), Indian constitution : Parliament may by law include in or exclude from the list of Scheduled Tribes specified in a notification issued under clause (1) any tribe or tribal community or part of a group within any tribe or tribal community, but save as aforesaid a notification issued under the said clause shall not be varied by any subsequent notification.³

आम आदमी पक्ष :-

'आम आदमी पक्ष' हा अगदी अलिकडील भारतीय राजकारणातील नवीन प्रवाहातील प्रादेशिक राजकीय पक्ष आहे. अत्यंत कमी कालावधीत पक्षाची स्थापना केली जावून अल्प काळात निवडणूकांच्या माध्यमातून उदंड प्रतिसाद मिळवून प्रसिध्दीला आलेला राजकीय पक्ष आहे. या पक्षाने भारतातील संबंध राजकारणाला चक्रावून सोडलेले आहे. हा राजकीय पक्ष केवळ भ्रष्टाचारविरोधी

भूमिकेने आणि जनलोकपाल विधेयकासारख्या मुद्द्यांमुळे प्रसिध्दीला आलेला आहे. त्यामुळे राजकारणाच्या अभ्यासकांनाही चिंतन करायला भाग पाडले हे विशेष.

या यशस्वी प्रादेशिक राजकीय पक्षाने २०१४ चे घोषणापत्र घोषित केले. त्यात एकूण ३३ विकास विषयक विषयांचा उल्लेख केलेला आहे. त्यापैकी २५ वा विषय आदिवासी आपल्या स्वतःच्या विकासाची जबाबदारी उचलतो.^४ असा उल्लेख केलेला आहे. आम आदमी पार्टीच्या घोषणापत्रात आदिवासी विकासासंबंधी संविधानाद्वारे मान्यता मिळूनही आणि धोरणांचा संच बनवूनही अधिकतम आदिवासी समुदायाचा शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय कार्यक्षेत्र यामध्ये राज्यांद्वारे केला जाणारा विकासाचा स्तर खालावलेला आहे. असा उल्लेख केलेला आहे.

घोषणापत्रातील इतर बाबी :-

- (१) अधिकारांचे प्रभावी विकेंद्रीकरण आणि त्यांना ग्रामसभांच्या सत्रात सुपूर्द करणे, ज्यामुळे आदिवासी स्वतःचे उत्थान आणि विकासाचे निर्णय स्वतः घेवू शकतील.^५ यावरून आम आदमी पक्ष आदिवासींच्या विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी अधिकारांचे विकेंद्रीकरण करण्याची सूचना करतो.
- (२) Panchayat Extention to Scheduled Areas Act, १९९६ (PESA) आणि 'वनाधिकार अधिनियम' यांची जंगल व ग्रामसभांचे अधिकार अबाधित ठेवून किंवा प्राकृतिक संसाधने पुर्णतः सुरक्षित ठेवून प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली जावी.^६ अशा प्रकारे आम आदमी पक्ष पेसा कायद्याची अंमलबजावणी करण्याचे समर्थन करतांना दिसून येतो. यातून आदिवासी विकास यशस्वी करण्याचा प्रयत्न असल्याचे दिसून येते.
- (३) आपले खनिज संसाधने : कोळसा, लोह, कच्चे धातू, बॉक्साईट (अॅल्युमिनियम) यांच्याशी संबंधित मोठी धोरणात्मक योजना आदिवासी क्षेत्रांमध्ये स्थित आहे. या खनिजांना काढल्यानंतर त्यासंबंधी लाभांचे स्थानिक समुदायांशी सारख्या प्रमाणात वाटप केले जावे.^७ यावरून आम आदमी पक्ष आदिवासींना हक्काचा लाभ मिळाला पाहिजे, असे सूचित करतांना दिसून येतो.
- (४) आदिवासींना शिक्षण आणि आरोग्यासंबंधी सुविधा मिळण्यासाठी विशेष तरतुदी करण्याचे आम आदमी पक्ष सूचित करतांना दिसून येतो. तसेच पोषण विषयकही सूचना करतो.

- (५) पाचव्या अनुसूचीत विकासाच्या पायाभूत सुविधेची विशेष तरतूद करण्याविषयीची भूमिका आम आदमी पक्ष करतांना दिसून येतो.
- (६) आधुनिक जिवन आणि रोजगार मिळण्याकरिता शिक्षण आणि प्रतिभेला उच्चस्तरीय बनविणे. उध्दाराकरिता विशेष सुविधा, बाजारात पोहोचण्याकरिता मदत, आरक्षणाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे.^८ यासंबंधी आदिवासीबहुल राज्यांमध्ये मागणी करतांना दिसून येतो.
- (७) या समुदायांना उत्तम सांस्कृतिक आणि आर्थिक स्वायत्तता प्रदान करणे. जसे आदिवासी भाषेत शिकवणे, आदिवासी भाषेत समुदायाचा रेडीओ आणि संचार माध्यमे असणे.
- (८) स्थानिक पोलीसांना जागरुक आणि उत्तरदायित्वाकरीता जबाबदार बनविणे.^९

या वरील घोषणापत्रांतील मुद्द्यांवरून आम आदमी पक्षाने आदिवासींच्या विकासाचा आराखडा प्रगल्भ व सकारात्मक केल्याचे आढळून येते.

परंतु दिल्ली विधानसभा क्षेत्रात आदिवासींचे वास्तव्य नसल्यामुळे तेथे आदिवासी समुदायाच्या विकासासाठी धोरणात्मक अंमलबजावणी आम आदमी पक्षाला करता आली नाही.

तरी देखील या पक्षाने राजस्थान, मध्य प्रदेश, छत्तीसगढ, झारखण्ड या आदिवासीबहुल राज्यांमध्ये हळूहळू प्रचार-प्रसार करून आदिवासी समुदायांना जागृक करण्याकरिता पावले उचलण्यास सुरुवात केली आहे.

निष्कर्ष :-

आम आदमी पक्षाने जाहीर केलेल्या घोषणापत्रात आदिवासी विकासाला प्रोत्साहन देण्याकरीता २५वा मुद्दा मांडलेला आहे. त्यानुसार दिल्ली विधानसभा क्षेत्रात आदिवासी समाजाचे किंवा समुहांचा किंवा समुदायाचे वास्तव्य नाही. त्यामुळे तेथे घोषणापत्रातील आदिवासी विकासासंबंधीच्या धोरणांवर निर्णय करणे शक्य झाले नाही. या व्यतिरिक्त भारतातील अन्य आदिवासी बहुल राज्यांमध्ये या पक्षाने शिरकाव केला असून आदिवासी समुदायातील लोकांना घोषणापत्रातील आदिवासींच्या विकासविषयक बाबी पटवून देवून राजकीय प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. पुढील निवडणूकांच्या दृष्टीकोनातून आदिवासी उमेदवार वा मतदाते मिळवून राजकीय स्थान मिळवण्याचा प्रयत्न या पक्षाच्या कार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून होतांना दिसून येतो.

संदर्भ :-

- 1) The Constitution of India, (Part IXI – Miscellaneous, Art. 366), Pg. No. 238.
- 2) The Constitution of India, (Part XVI – Special Provisions Relating to Certain Classes, Art. 341-342), Pg. No. 211.
- 3) The Constitution of India, (Part XVI – Special Provisions Relating to Certain Classes, Art. 341-342), Pg. No. 211.
- 4) आम आदमी पार्टी, घोषणापत्र, २०१४, पान नं. ०२.
- 5) कित्ता, पान नं. २३.
- 6) कित्ता, पान नं. २३.
- 7) कित्ता, पान नं. २३.
- 8) कित्ता, पान नं. २३.
- 9) कित्ता, पान नं. २३.